

მეცხეთი

წერილი მ. ჯანაშვილისა

ღაიბეჭდა ათას ცალად დასაწარმოებელ მეცხეთა
სასარგებლოდ.

თბილისი

იტამბა „ზორაპანი“ მადათოვის კუნძული № 1.

1915

მ ე ს ხ ე თ ი.

1. სახელოვან გეოგრაფოსის ვახუშტის სიტყვით, თავდაპირველად მთელს მესხეთს ისე, როგორც დანარჩენ ჩვენ მიწა-წყალს, ეწოდებოდა ქართლი ანუ საქართლო, საქართველო. მესხეთი იყრებოდა სამ საგამგეოდ.

მისი ერთი ნაწილი ფანავრის ტბიდგან კლარჯეთის მთამდე და შავ ზღვამდე შედიოდა მცხეთ-ქართლის სამფლობელოში და ამ სამფლობელოს ქვემო ნაწილს ეწოდებოდა შიდა-ქართლი (მცხეთ-არაგვიდამ ფანავრამდე), ხოლო ზემოს—ზემო-ქართლი.

ამ ზემო ქართლს შეადგენდნენ სამცხე, გურია, ლიგანო, შავშეთი, არტანუჯი, ფანასკეტი, ოლთისი და ტაო ანუ ტაოსკარი.

მეორე საგამგეოდ ითვლებოდა ჯავახეთი, რომელსაც შეადგენდნენ ჯავახეთი, არტანი (არდაგანი), ერუშეთი, კოლა და მტკვრის აღმოსავლეთი.

მესამე ერთეულს წარმოადგენდა კლარჯეთი, რომელსაც შეადგენდნენ თორთომი, ხახული, ისპირი, ფორჩხა და ჭანეთი.

ყველა ეს ადგილები, გარდა ჭანეთისა, მომწყვდეულია მტკვრისა და ქოროხის ხეობებში, მაგრამ იყო დრო, მაგ. მერვე—მეთათ სეუკუნეში, როდესაც ჩვენი მეფეები ბიზანტიის იმპერატორებს ეცილებოდნენ—არზრუმიც ჩვენიაო.

იმპერატორი კოსტანტინე ძოწითმოსილი სწერს 952 წელს: „ქართველთა მეფე აშოტმა არტანუჯი დაუთმო იმპერატორს რომანოზ ლაკაენს (920—944 წ.). მაგრამ ქართველმა მეფე გურგენმა და მისმა ძმამ

შეუთვალეს, თუ ჯარს შემოიყვან არტანუჯში, განგიდგებით და სარკინოზებს, მივეზრობითო. მიიღო—რა იმპერატორმა ესეთი განცხადება მაშინათვე არტანუჯის ციხილამ გაიწვია თავისი მეციხოვნეები. ამას წინად ბასიანი ეპყრათ სარკინოზებს. იმპერატორ ლეონმა (886—912 წ.) გაგზავნა ლაშქარი, რომელმაც აიკლო ბასიანი და თეოდოსიოპოლი (არზრუმში). ამ იმპერატორსა და მერე ლაკაპენსაც სურდათ დაეპყრათ ცეცეუმი, რათა მოესპოთ ამ ქალაქისთვის შეძლებან სურსათი შეეტანა არზრუმში. მათ აღუთქვეს ქართველთა მეფეს, თუ დაიპყრობ არზრუმს, შენ გაკუთვნებთო, მაგრამ ქართველებმა ეს არ ისურვეს სიყვარულისა გამო იმ ქალაქის მცხოვრებლებისა და მიტომაც, რომ ქალაქის დანგრევის წინააღმდეგნი იყვნენ. მაგრამ როდესაც ბიზანტიელებმა ააოხრეს ხსენებული ადგილები, მოვიდნენ ქართველები და დაიპირესეს მიდამოები არზრუმითურთ. მოხდა შერიგება. ბასიანის ნაწილი (არაქსის ჩრდილოეთის კიდეებილამ მოკიდებული) დარჩა ქართველებს, ხოლო მეორე ნახევარი (სამხრეთისა) სპებრძნეთს.

ქანეთს ანუ ლაზისტანს დღეს უკირავს ვიწრო ზოლი ქანეთის-მთასა და შავ-ზღვას შორის ტრაპიზონამდე, მაგრამ ქანთა მფლობელობა უწყევდა მდინ. ლალისამდე (ქანურ-მეგრული ლალისი უდრის ქართულს დელესი, დელის ხევი, მდინარე).

ქანთა ასეთი ფართო მოსახლეობით აიხსნება ის, რომ კოსტანტინეპოლისა, იერუსალიმისა და სხ. ადგილების სპებრძნები, როგორც იუწყება გ. ნადარეშილი, დღესაც ტრაპიზონ-სამსუნის მთელ მიდამოს ლაზისტანს ეძახიან.

მეფე ლობაზიონის ჟამს (457—474 წ.) საქართველოს დასავლეთ მიჯნად დაიდო, —გამოჩენილ დანიელის შუაკაცობით, —ხუფათი ანუ ხოფა*). ამ ხოფას იქით არის რიზა, რო-

*) ხოფათი=ხუფათა (ქართ. ცხ. 224, 227, 247): დავით აღმაშენებელმა „სპათა ქართლისათა მზაობა უბრძანა და თვით ქუთაისს გარდავიდა... თთვესა თებერვალსა (1116 წ.) აცნობა ქართლელ-მესხთა, რათა კლარჯეთს დახედნენ პაემანსა, და თვით შიდითა სპითა ხუფათით კოროზის პირი წარვლო... ბასიანამდე (ქ. ცხ. 245). № 397: „იყო მათ დღეთა შინა: მოვიდა ლობაზიონს მეფე აფხაზთაჲ ხილვად ნეტარისა ლეონ მე-

შლის დასავლით ქანეთის მთილამ ჩამოვარდების მცირე მთა ზღვამდე და ეს მთა საზღვრავსო, ამბობს ვახუშტი, საქართველოსა და საბერძნეთს, აქვე არისო რკინის-პალო და სატყეებლა და აქვე მეფე არჩილმა (+ 718 წ.) ააშენაო ციხე, ალბად, რიზა. მის გაყოლება ხაზი ქოროხის სათავის მთებამდე შეადგენს საქართველოში შემოსასვლელ კარს და იწოდება საქართველოს ყელად, რომელსაც ოსმალთა მფლობელობაში გადაერქვა გურჯი—ბოლაზი (=ქართლის ყელი).

ზედა-პირი მესხეთისა უსწორ-მასწორია, ღვლარქნილი, კლდოვან-ლრატოვან-ღრიღლოვანი, მთიან-გორიანი. უდიდესი მთებია ფერსათი, არსიანი, მესხის-მთა, პარხალი და ქანეთის ანუ პონტოს მთა.

ამისთანა შენობის გამო „მთა-ბარი ახლორებს ესრეთ: ჟამისა ანუ ნახევარ ჟამისა (1/2 საათის) სავალთა არს თოვლი, და ბართა ნარინჯი, თურინჯი, ზეთისხილი და ყოველნი ნაყოფნი“ ხარობენ.

ამისგამოვე ადგილ-ადგილ ზამთარი ცივია, დიდ-თოვლიანი, ხოლო ადგილ-ადგილ ფრიად თბილი, ზაფხულობით კი ჰავა ზოგან შეზავებულია, ზოგან კი ცხელი, გაუძლისი. ცივი, გემრიელი და შემრგო წყაროებით მეტად შემკულია ეს ქვეყანა.

ფისა (457—474 წ.) ბერძენთაჲსა, და წარიყვანა იგი მეფემან და აღვიდა წმიდისამის (დანიელისა) დაიხილა რაჲ უცხოჲ იგიხილვად და მოქალაქეობად ანგელოზებრივი, ლობაზიანოს დავარდა პირსა ზედა თვისსა და თქუა გმადლობ შენ მეუფეო ცათათაო, რამეთუ ქვეყნისა მეფისა მიერ დიდთა საკვირველთა ხილვად ღირს მყავ მე მონაჲ შენი და მიჩუენე რომელი არა სადა მენახა ქვეყანასა ზედა“. ხოლო აქუნდა ორთავე ამთ მეფეთა საურავი რამეჲ ქვეყანათაჲ დაწყნარებისათვის და ზღვართა განყოფისაჲ—სადამდის არს საბერძნეთისაჲ ანუ მეგრელთაჲ აფხაზეთისა სამეფოსაჲ. და უთბრეს წმიდასა და მონასა ღთისასა დანიელსდაიგი იქმნა შუამდგომელ მათდა. და დაღვეს საზღვრად ციხე ზუფათი. და აღუთქუეს ურთი-ერთას მშვიდობაჲ და სიყვარული ამისითა სიტყვითა, და შემოვიდა მეფე ქალაქად (კოსტანტანტინეპოლედ) და განუტევა ლობაზიონ მამულსა თვისსა. *

ყოველი მარცვალნი ნაყოფიერებს აქ, თუმცა არა ყველგან მრავალნაირი ხილი ხარობს, მეტადრე ფორთოხალი. აქაურობა შემკულია წალკოტებითა, მტილებითა და სავარდებით. მთა და ველი ფშვის შროშნით.

ვახუშტი განაგრძობს: „პირუტყვნი ყოველნი მრავლად, ნადირნიც, არამედ ქურციკი არა არს. ფრინველნი ურიცხვნი, გარნა დურაჯი, შხერო, ასკატა არა არს აქა. ჩიტნი და სირნი უამრავნი. მდინარენი მრავალნი, დიდნი და ჩქარად მომდინარენი. წყარონი ტკბილნი, მშვენი და კარგნი, ტბანი კეთილნი და თევზიანნი, და უმეტეს კალმახნი დიდნი და წვრილნი. არამედ ზუთხი არა არს მდინარე-ტბათა ამათ შინა, არცა კირჩხიბი. მწერნი და მძრომელნი ადგილადგილ მრავალნი და ადგილად არა ეგოდენნი. ფუტკარი მრავალი, თაფლნი კარგნი და მრავალნი. ადგილად აკეთებენ აბრეშუმსაცა მკირედ. ხოლო კაცნი და ქალნი არიან მგზავსნი ქართველთანი, არამედ უმეტეს ნელიად და ენატკბილ-მშვენიერად მოუბარნი, ტანოვანნი, მხენი, შემმართებელნი, შვენიერნი, ცოდნა-ხელოვნების მოყვარენი, არამედ აწე, მაჰმადიანობის გამო, არლარა. ენა საკუთრად აქვსთ იგივე ქართული...“

„ჭანეთში კაცნი არიან ხელოვანი ხის მუშაკობითა და შენებითა ნავთა, დიდთა და მკირეთა. სარწმუნოებით აწ სრულიად მაჰმადიანნი, გარნა მკირედნი ვინმე მოიპოვებიან ქრისტიანენი და უწყიან ვიეთთამე კვალად ქართული ენა.“

მესხეთის დიდებულები, რომელთაც ჰქონდათ საკუთარი მონასტრები, სასაფლაო, ციხეები და ყმა-მამულები, ესენი იყვნენ: კავკასიძეები (ამათ ეკუთვნოდა დიდებული პარხალი), სამძივარი (პირველ საუკუნეში ესენი მთავრობდნენ აწყურს. ამათგანივე იყო გამოჩენილი კარავ ჯაყელი (ქ. ცხ. 43; 282), ავალიშვილი, სლესარი, ლასურიძე, თაქთირიძე, ხურსიძე (ჩორჩანის მფლობელი), დიასამიძე, ბოცოსძენი, ოლიდასშვი-

ლი, შალიკაშვილი, ქამქამიძე, რჩეულიანი, ფროდინი, უზნაძე, ფანასკერტელი (შემდეგში ციციშვილი), სპასალარნი, ხახულარნი, ანძაველნი, კოპასძენი, თუხარელნი. აქაურებივე იყვნენ გოგიბაშვილნი, ლონგისძენი, ლობკრნი, ამატაკიანნი, ბულღაღარისშვილნი, ასპანისძენი, დუკისძენი, და სხვ.

მთელს მესხეთში მცხეთის კათალიკოზს ჰყვანდა 13 ეპისკოპოსი. ვურთავ მათ შესახებ ცნობას ძველის ძეგლიდამ:

„მაწუურელი“ გვირგვინ-ბისონიანი არს. ამისი სამწყსო: ყვიბის-კორტანეთს შუა რომ წყარო დის, იმას ზევით ხეობა და სადგერი, სულ აწყური, დიასამიძის სახლი, და ახალციხის-წყლის გაღმართი გურიის წადგომამდის.

კუმურდოელის სამწყსო: ხერთვის ზევით სულ ჯავახეთი სვეთამდი.

იშხნელის სამწყსო: გურჯი-ბოღაზს აქეთ, სულა თორთომი, ტაოს ქვემოთი არტანუჯის თავის საკრულავი ჰქვიან იმას აქეთ, გაღმა ორჯოხის მთის აქეთი, სულა საკავკასიძო ისპირ-ტრაპიზონის მთას გარდმოღმა.

ანჩელის სამწყსო: სამწყალს აქეთი, ხანცას და ოპიზას შუა დახატულაა, იმას ქვემოთი ნიგალის-ხევი, გაღმა და გამოღმართი გონიას საზღვრამდინ.

მტბევარის სამწყსო: დახატულას ზედათი ანაკერთს აქეთი სულა შავშეთი მიჭიხიანთ ბატონის კათალიკოზის იმ ქვეყნის ეპისკოპოსის იასაულიც [ის ყოფილა, აქარა-დანდალათ ზეთი მას ჰქონია, დანდალოს ქვემოთი აქარა ქუთათლის სამწყსო ყოფილა.

წურწყაბლის სამწყსო: ხურსიძი's სახლი, სულა ბოცოთ ხევი ხერთვის ქვეით.

წყაროსთაველის სამწყსო: ზევით და იმის ზევით პალა კაციო კოლას საზღვრამდინ მტკვარს აქეთი. აქ არტანი.

ერუშნელის სამწყსო: ტალაშოს ზეითი, სულა არტანი კოლის საზღვრამდინ.

ვალაშკერტელის სამწყსო: ყალზევანს ზეით ვალაშკეტოს აქით ხინუსი და დევაბოინს აქეთი.

ანელის სამწყსო: სულა ზირიშტიანი და შირავონი და მალასბერეთი.

კარელის სამწყსო: სულა კარი და კოლისა და ოლთისის საზღვრის გარდმოდმა გაგჩევანი და კალზევანი.

ბანელის სამწყსო: სულა ბანი, ტაოსკარი, ფანასკერტი, ჭარიზის ხეობა, სულა ოლთისი და ნარუშკანი.

დადაშნელის სამწყსო: სულა კოლა და ხორტევანი ყარასალზედ მიდგამადი.

ამ ეპისკოპოსებთ მაკურთხეველი და უფროსი ქართლის კათალიკოზია; იმის ხელთ არის ყველა.“

2. მესხი, იმერი, ქართლელი და კახი ძველი დროით-განვე ასე დაუხასიათებია ერის დაკვირვებას:

„პირველ თქმულია ძველთაგან
სიღარბაისლე მესხისა ;
ზრდილნი არიან იმერნი,
მტერთა მიმცემი რისხისა;
პურადობა და ვაქრობა
ქართლელს არ ეზრახისა;
ომი და ლხინი კახისა.
მოსაწონია კაცისა“

ესენი თავიანთ განსაკუთრებულ თვისებებით ერთი მეორეს შეავსებდნენ, ამშვენებდნენ. ერთად, ძმურად მოღვაწეობდნენ მშვიდობიანობასა და ბრძოლა—ომის დროსაც. საერთო საქმეს ყოველი კუთხის ქართველი საღმთო შურით, თავდაუზოგველად ეტანებოდა. აგერ სამეფო დროშა გაშალეს.

„შეკრბა დიდუბეს ლაშქარი:
კახი ფარ-შუბით, თუში ხმლით,
ფშავ-ხევესურს ჰშეენის აბჯარი,
მკლავით ძლიერით ქართლელი,
ვით ციხე-ბურჯი მაგარი,
ოსი ფეხ-მარდი, მთიული
ბრძოლაში შეუპოვარი,
მესხი სწავლითა ქებული,
გმირი იმერი ზრდილობით,
და მშვილდოსნობით აფხაზი

გურულ-სვან მეგრი მკვირცხლობით...“*)

წინ რა დაუდგებოდა დაუძლეველი ამისთანა ერთობას!
ქვეყანა იმოსებოდა საკვირველ შენობებით, მოხატულ-
მოჩუქურთმულებით.

ითხრებოდა რუ არხები ურწყავ ადგილების გასანაყო-
ფიერებლად, მწიგნობრობასა და მგოსნობას ფრთა ეშლგ-
ბოდა.

ქართველობა შარავანდედით იმოსებოდა და მის იერსა
და ჰანგს პატივით ეპყრობოდნენ კულტუროსანი ერები.

ამ მხრივ ქართველობას მოელოდა უმეტესი ზრდა-გან-
ვითარება, მაგრამ, ჩვენდა საუბედუროდ, დიდებული მესხეთი
მის-და უნებურად გამოვარდა საერთო შეწყობილობილამ
და მით შეასუსტა საქართველოს სამეფოს ძარღვის ცემა.

უკულმა ტრიალი იწყო მონგოლების შემოსევის დროი-
დამვე. საქართველოს მტრების წაქეზებით განდგნენ მესხეთის
ათაბაგები. თავიანთ-თვის ცალკე სამართალიც შემოიღეს
(ბექა-ალბულას კანონები). „მეფე“ მზექაბუქა (+ 1516 წ.) ანტი-
ოქიის პატრიარქს დოროთეოსს საათაბაგოს სამღვდლოებაც
გამოაყოფინა მცხეთისსაკათალიკოსოდამ, და დაუმორჩილა აწყუ

*) დედანში იგივე: „გურული. მეგრი მკვირცხლობით“.

რის სამიტროპოლიტოს*). რაჲ დღე, ათაბაგები უფსკრულისკენ

*) აქვე ვბეჭდავთ ამ პატრიარქის ეპისტოლეს, რომელიც მიჰყვება მისივე აწაბულ ენაზე დაწერილ გრძელ სიგელს (სავკლ. მუზ. № 193): „დიდებაჲ ღმერთსა მარადის ყოვლისა შემძლებელსა და დიდებულს. ამინ. მლოცველი და მოყუარე სულთა თქვენთა წყალობითა ღთისათა დორთოეთს პატრიარქი დიდისა ღთისა ქალაქისა ანტიოქიისა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა მოგიმცნებ: წყალობაჲ და მშვიდობაჲ და შეწევნა ოჯღლისაჲ ჩუენისა იესოვს ქრისტეს მიერ თქუენზედა და ყოველსა საბრძანებელსა თქუენსა. რომელმან განამტკიცნა წმიდანი მოციქულნი სიონს ქორსა მას ზედა განყოფითა ცეცხლისა ენათათა და მისცა ცნობაჲ ყოველთა ენათა, და მათ მიერ მოინადირნა ყთველნი ნათესავნი, ლოცვაჲ მათი და კურთხევაჲ გარდამოვდიან სულთა და კორცთა თქუენთა ზედა და ყოველსა საბრძანებელსა თქუენსა რომლისა ბრძანებითა ვიძულენით თქუმად ამის დიდისა პატრონისა მზე-ქაბუკის მიერ: რამეთუ მაგან ოდენ მხოლომან იყურებუმა ჰეშმარიტად ემბახსა შინა ნათლისღებისას: რამეთუ სადაცა მოიწიოს ჰონე (ცხენი) მაგისი, დათრგუნოს ქუეყანაჲ მტერთა თვინიერ შრომისა მოსცის ღმერთმან ადგილი იგი: ანუ რომელთა იხილონ წუტრი ჰორლისა მისისა, თვნიერ კუტთების ლტოლვით იქმენინ ყოველნი წინააღმდეგომნი მისნი: პატრონისა და ღთისა მიერ განმტკიცებულისა და განძლიერებულისა დიდისა მეფისა ჩუენისა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა კელმწიფისა პატრონისა მზე-ქაბუკისაგან... სამარადისოდ ყოს ღმერთმან პატივი და დიდებაჲ, ძალი და სიმტკიცე მათი უკუნისამდე. და აღაძლოს პატივი მისი და ბედნიერ ჳყოს, და დაანთქნას მტერნი მისნი და მოსცეს ძლევა მათ ზედა მას და ყოველსა მკედრობასა და ერსა მისსა, და ადიდოს სახელი მისი მზისა და მთვარისაებრ და სრულყოს ყოველი ნებაჲ და წადილი მისი ოჯღალმან და ღმერთმან ჩუენმან იესოვს ქრისტემან: და გარდამოავლინოს მას ზედა მადლი და კურთხევაჲ მისი, რომელსა უპყრიეს სჯული და მცნებაჲ ღეთისაჲ და სიმართლით ჰმსახურებს ეკლესიასა და სჯულსა მართლმადიდებელთასა:.

მერმე ებრძანა აწყურისა ღთისმშობლისა საქმენი პირველნიცა და უკანის რაჲ გარდაცდა და თუ რაჲბამნი სასწაულნი აღასრულნა და ვეტყინები სურვილითა და სიყვარულითა მისითა და ვევედრები, რათა მეცა ღირს მყოს ხილვად და თაყვანისცემად მისა: და ესეცა ვითარმედ აწცა წარუვლენიან კაცნი სოფსგუტრდის(?) და ჩუენიცა ებისკოპოზი ყოფილიყო მათ წინაშე სახელით გრიგოლ ებისკოპოზი ბოლოზნისა და მას თვით ნეცადა ყოველი საქმე და თუალითა ეხილა და გულის კმაჲ ეყო უს-

მიაქანებდნენ თავიანთ საათაბაგოს. 1626 წელიწადი შეიქმნა საბედისწეროდ: უარყოფილ იქმნა ქრისტიანობა და მასთან ერთად მამა-პაპათა მიერ შექმნილი და დაზოგვილი სა-ქრისტიანო კულტურა. ყველანი გამაჰმადიანდნენ. ებისკოპოსები განდევნეს. წიგნები მოსპეს. სალოცავები შეიძულეს. საყდრები დააქციეს ან მიზგითებად გადააკეთეს. რის შემუსვრაც ვერ მოახერხეს, დასტოვეს ვერანად... მრავალი მთვანე (თითქმის ნახევარ მილიონამდე) აიყარა და გადასახლდა ბრუსას, სამსუნს და სხ. ასე მოგვწყდნენ ეს ერთსისხლ და ერთახორც ძმანები, ჩვენთან ერთად ერთ ენაზე მოლაპარაკე ქართველები, დიდებულ წინაპრების შვილები. აღსრულდა წინასწარმეტყველის სიტყვები (ესაია 33,— 13—15; იერემ. 50, 39): „ქალაკთა შინა დაემკვიდრნენ ურჩხულნი; ქალაქთა შინა აღმოსცენდნენ ეკალთა ხენი, ციხენი მათნი იქმნენ საყოფელად ურჩხულთა და სამკვიდრებელად სირთა, და შეითხვიენენ ეშმაქნი და ვირ-დევნი. მუნ განისვენებენ ვირდევნი, მუნ მართვენი ისხნენ გძლარბთა, მუნ შეკრბენ ნადირნი“.

მის შემდეგ მესხეთმა ვერ აღმოაცენა ვერც ერთი მნაჯულოებაჲ მეფეთა და ერისა მათისა: და პატრონისა მზეჭაბუკის ღვთისმოშიშებაჲ; და მართლ-მადიდებლობაჲ და ლუთისმოყვარეობაჲ ყოველივე განგუაცადა და გულისკმაჲ გკყო: და ვერეთვე მაწყურლისა სიკეთე და ღვთის მოშიშებაჲ და მართლ-მადიდებლობაჲ და მეცნიერებაჲ და სჯულთა ღვთისათა კეთილად პყრობაჲ, და დაცვა მცნებათა ღვთისათა. ამისთვის, ვითარცა ჯერ იყო და სამართალ, მადლითა ღვთისათა და შეწეწენითა დიდისა მოციქულთა თავისა პეტრესითა ვინებთჲ და მას მივათვალეთ ყოველი საბრძანებელი პატრონისა მზეჭაბუკისი. რათა ებისკოპოზნი მისგან ეკურთხოდნენ ყოველნივე; და მისსა წესსა და ბრძანებასა ჰმორჩილობდნენ და სჯულთა მისთა. ერჩდნენ და მისგან იმწყსებოდნენ. და მაკურთხეველნი მისნი კურთხეულ იყვნენ და მწყევარნი მისნი წყულ, და მისდა მიგუიციემიეს მადლითა ლუთისათაჲ კელმწიფებაჲ შეკრვისა და განკნისა და რომელნი აკურთხნეს, კურთხეულ იყვნენ, და რომელნი შეკრნეს, შეკრულ იყვნენ. ამინ:

თობი, მაშინ, როდესაც დანაშთენ საქართველომ აღმოაყვავილა მთელი რიგი სჯულმდებლებისა, მემატანეებისა, მეიგავე-არაკეთა, პირველ ხარისხოვან მგოსნებისა (გურამიშვილი, ბარათაშვილი, ილია, აკაკი) და სხ. მწერლებისა და საზოგადო მოღვაწეთა.

უამათოდ, უწიგნ-უგაზეთოდ, უსკოლოდ, უთეატროდ... რა ვიქნებოდით დღეს ჩვენ? თუ ამერ-იმერიც იმ ბედ-შავ 1626 წელს გაჰყოლოდა მესხეთის გზა-კვალს, განა დარჩებოდალა სადმე საქართველო, ქართული სული?

მაგრამ ჩვენი სატრფიალო მესხეთი თუმცა წარწირულა, გარნა არ განწირულა. დაცემას აღდგომაც მოსდევს. სიკვდილი სიცოცხლესაც ჰშობს. აგრე ხალისდება, მაგ., საარაკო ფრინველი ფინიქსი: იწვის, რომ კვლავ აღორძინდეს.

ქირანახულმა მესხეთმა საკმაოდ დაისვენა, და დასვენებული ორკეც ძალით შეუდგება იმის ამოვსებას, რაც დააკლდა ამ 300 წლის განმავლობაში. შეუძლებელიაო, ამბობს ერის სიბრძნე, დამშრალი რუ ისევ არ ახმაურდესო. შეუძლებელია, რომ მესხებმაც დაივიწყონ თავიანთი ფრიად ნაყოფიერი წარსული, თავიანთ მამა-პაპათა ბრწყინვალე მესხეთი, სამცხე-კლარჯეთ ქანეთი, ე. ი. აკვანი საქართველოს დიდებისა, უძვირფასესი სპეკალი ქართველ მეფე-ეურატბა-ლატების გვირგვინში. მესხეთი ქართველობისთვის ის არის, — წინსვლა-განათლების საქმეში, — რაც საბერძნეთი კაცობრიობისათვის.

მ. კაცობრიობის ისტორიის განთიადსვე ჩნდება მესხეთის წარჩინება.

ყოველგვარ მადნეულობის შემუშავებას აქ ეცნობიან იგეთი მფლობელი ერები, ვით ეგვიპტელები, ფინიკელები, ბერძნები.

აქეთკენ მოდიოდნენ ბერძნეთ გმირები ოქროს საწმისის გასატაცებლად.

აქვე ნახეს მათ მშვენიერი სასახლეები, რომლის აუზებში დიოდაო შადრევანად ღვინო, რძე, წყალი. ნახეს მშვენიერად დამუშავებული ვენახები, ქალები, რომელნიც სხვა და სხვა ბალახით ამზადებდნენ წამლებს.

აქაური იყო მიტრიდატ დიდი; ჰანის ქალი იყო დედა გამოჩენილ მეცნიერ-გეოგრაფოსის სტრაბონისა, რომელმაც ქებით მოიხსენია ივერიის კრამიტით გადახურული სახლები, საზოგადო დაწესებულებათა შენობები, ერის სიმშვენიერე და სხვ.

აქაური ქალი იყო დედა ათანასი დიდისა.

აქაური იყო წმ. ნინო, 13 ნი მამანი, კვლავ გრიგოლ ხანძთელი, სერაპიონ ზარზმელი და სხ., დამაარსებელი პარხალისა, ტბეთისა, ანჩისა, ხახულისა, ოპიზისა, შატბერდისა, ზარზმისა, ბანასი, ეოშისა. და სხ.

აქ მოღვაწეობდა დიდი მწერალი ბერაი, მიქელ მოდრეკილი, უუდიდებულესი ქართველი ეფთვიმე თარგმანი, გიორგი მთაწმინდელი, ეფრემ მცირე და მრ. სხვა მწერალი პეტრიწი ფილოსოფოსითურთ.

აქ გამოჩნდა პირველი მგოსანი ფილიპე (X ს.), შემდეგ ეფრემ მცირე და ბოლოს უკვდავი შავთელი და შოთა რუსთაველი.

აქ აღორძინდნენ დიდი მეფეები: — გურამები, აშოტები, დავითები, ბაგრატები, აქედგან იყვნენ საუკუნო სახსენებელი კათალიკოზები, მაგ. არსენი დიდი და სხვ.

ტაოელი იყო დიდებული ჩვენი მეფე დავით კურატპალატი, მამობილი ბახრატ III-ისა. „მიზეზი მყუდროებისა და კეთილწესიერებისა მთელს აღმოსავლეთში“ და განსაცდელისაგან მხსნელი კოსტანტინეპოლისა სახელოვან თორნიკეს ჭალაშქრებით იმპერატორის მტრების წინააღმდეგ.

მაგრამ განა აქ შეგვიძლიან ჩამოვთვალოთ ყველა ის ამაგი, რომელიც მესხელებს მიუძღვით ქართველობის წინა-

შე, და თუ გინდ კაცობრიობისაც! რავდენი მარგალიტი დაგვიუნჯებს მათ ჩვენ ქართველებს და ზოგიც სხვებს, გარმიანელებს, მაგ., „ბალაფარი“, მოთხრობა „კოსტანტინეპოლის გარემოცვა სკვითთა მიერ 626 წელს“ და შრ. სხვა ტყავზე დაწერილი ძველი თუ ხუროთმძღვრული საუკუნო ნაშთი... აქ ვურთავთ მოკლე ცნობას მესხეთის ზოგიერთ ძველ-ნაშთების შესახებ.

4. სახსოვრები ქვეყნისა:

ა. ქალაქები.

ართვინი—ართვანი (ოსმალ. ლიფანე) მცირე ქალაქი ქოროხის მარცხენა კიდეზე, ბათომს შორავს 80 ვერსით. სახლები ფერდობებზეა მიფენილი. მცხოვრებთა უმეტესი ნაწილი, როგორც თვითონვე ამბობენ, შემოხიზნულა ქალაქანის ნანგრევიდამ. ართვინის ეკლესიაში, რომელიც სომხებს ეკუთვნის, არის ტყავზე დაწერილი ქართული სახარება.

არტანანი—არტანისა. ააშენაო მცხეთოსის შვილმა ჯავახოსმა ორნი ციხე-ქალაქნი წუნდა და ქალაქი არტანისა, რომელსაც მაშინ ერქვაო ქაჯთა-ქალაქი, აწლა ჰქვიან ჰური“ (ქ. ცხ. 20). პომპონი მელა (15—60 წ. ქრ. შ.) იხსენიებს მასსაგეტებს (=ალანებს—ოსებს), ქაჯებს, ჰირკანებს (=ჯურჯანებს) და ივერებს (ჰან, 97). პტოლომეოსით (120—170 ქრ. შ.) Artavissa ივერიის ქალაქია (იქვე 169) აქ იჯდა ერისთავი არტან კოლისა. ქალაქს აქვს შავარი ციხე. დაიპყრეს ოსმალებმა 1530 წელს. აწ ჰქვიან არდაგანი.

არტანუჯი. ვახუშტი: „არტანუჯი ქალაქი მცირე და ციხე შავარი, კეთილშენი. ეს ააშენა გორგასალმა, შემდგომად შემუსრა მურვან ყრუმ, შერე ააშენა და განაახლა აშოტ კურატპალატმა და აღაგო ციხესა შინა ეკლესია პეტრე პავლესი: მოკლეს მასშინავე და დაფლეს მუნვე. არს არტანუჯს ეკლესია გუმბათიანი, კეთილ ღიდ-შენიერ ნაგები. ეს იყო

მონასტერი და აწ არს უქმი. კვალად აქვე არტანუჯს ალა-
შენა გორგასალმა მონასტერი მერისა, შინდობისა და
ახიზისა, ფრიად შვენეირნი. კვალად ქნა ახიზს ქვაბნი
კლდისა გამოკვეთილნი, ფრიად მაგარნი და შეუალნი“.
ხსენებული მეფე აშოტი იმყოფებოდა ტფილის-ბარდავს.
ქსანზედ ძლიერად გაიმარჯვა არაბებზე. ამათ მაშველად ლა-
შქრით წამოვიდა ხალილი. აშოტი წავიდა არტანუჯს, გაა-
მაგრა ციხე, ციხის ძირს ააშენა ქალაქი. მას შემოეპარნენ
სარკინოზნი და დაჰკლეს ტაძარში 826 წელს. მისი ჯარი მა-
შინ იყო დოლისყანას. გამოედევნენ სარკინოზებს და ამოს-
წყვიტეს სულ-ერთიან.

ახალქალაქი გაეახეთ შია. ააშენა ბაგრატ III († 1014წ.),
ხოლო მისი ციხე ბაგრატ IV-მ 1045 წელს. 1807 წელს გუ-
დოვიჩი მგესია მას, მაგრამ 1130-მდე მოლაშქრე დაჰკარგა
და უკან დაიხია. იგი აიღო პასკევიჩმა 1828 წ.

ახალციხე (ოსმალურად-ახსიხა) ფოცხოვის ნაპირზე, იყო დე-
და ქალაქი ზემო ქართლისა ზღუდით და მაგარი ციხით,
რომელსაც წინათ ერქვაო ლომისია. სარგისი იყო პირველი
დამოუკიდებელი ათაბაგი (1306—1334) ახალციხისა და
ზემო ქართლისა ანუ, საათაბაგოსი. ახალციხე 1828 წ. აი-
ღეს რუსებმა.

აწყურთი — (სოსანგეთი) ციხე-ქალაქი ეკლესიით. აქ კე-
ლესია დააარსაო ანდრია მოციქულმა მაშინ, როდესაც აქაუ-
რობის მთავარი იყოო ქვრივი სამძივარი. აწ ეკლესია მთლად
დანგრეულია.

ბათომი ბათუმი ანუ Βατμ სტრაბონით (1 საუკ.) შა-
ვის ზღვის პირად უკეთეს ნავთსაყუდელით. ვახუშტი: „ქო-
რობის ჩრდილოთ კიდურზედ არს ბათომი, მცირე ქალაქი
და ციხე კარგი“. 1437 და 1474 წლებში მას ჰფლობდა სა-

მეგრელოს მთავარი (ბარბარო, კონტარინი), 1547 წელს ოსმალებმა წაართვეს იგი გურიელს და ძლიერი ციხე ააგეს, ხოლო რუსებმა დაიპყრეს 1878 წელს. შას აქეთ ქალაქი გადიდა, გამშენიერდა.

ბაიბურთი არს ყოველგნით მითით მოხვეული და თვით-ცა მთა. ამას შინა დის ისპირის მდინარე. ამ წყალზედ, შუას ადგილს არს ქალაქი ბაიბურდი, არა დიდი, და არიან აწ სრულიად მოსახლენი მაჰმადიანნი; მცირედ თუ ვინმე ქრისტიანენი (ვახუშტი).

ბარალეთი მცირე ქალაქი ჯავახეთში.

გოკია მცირე ქალაქი ჯავახეთში მრავალის ნანგრევებით.

გონია მცირე ქალაქი ჭოროხის მარცხენა კიდეზე ბათუმის პირდაპირ. ოსმალებმა აქ ციხე ააშენეს 1547 წელს.

თმოგვი, ჯავახეთის ქალაქი, რომელიც ვახუშტის დროს წარმოადგენდა მხოლოდ დაბას. თმოგვს, კლდეზე, მაგარი ციხეა. ბაგრატ III საქართველოს განმეორთიანებელმა იშპერატორმა, ამ თმოგვის ციხეში ამოაღბო ქვეყნის გამთიშავი მთავრები. აქაურივე იყო დიდებული სარგის თმოგველი, „ვის-რამინის“ მთარგმნელი.

თუხარისი ციხე შავშეთში, ტბეთის პირდაპირ, ჩრდილოთ კერძ, ააშენაო ოძრაბოსმა, ხოლო მირდატ მეფემ (364—379 წ.) მასში ააგო საყდარი. ეს დაანგრია მურვან ყრუმ, მაგრამ განაახლა ტბეთის ეპისკოპოსმა. აქაურები არიან აზნაურები—თუხარელები.

ისპირა მცირე ქალაქი ისპირის მდინარეზე, რომელიც გამოსდის ტრპიზონის ანუ ჭანეთის მთას და ერთვის ჭოროხს ამას იხსენიებენ ჯერ ისევ ჰეროდოტე (480—426 წ. ქრ. წ.), სტრაბონი და სხ.

იშხნისციხე, ართვინს ზევით, ფრიად მაგარი. დიდშენი; ამას ზევით ჭოროხზედ არს ხვარამზეს ხიდი ქვიტკირისა მრავალ-თვალთ, შვენეირად გებული (ვახუშტი)

კალმახი ციხე, დიდშენი, მაგარი და შეუალი. იყო საერისთო ტაოსი. ქ. ცხ. 181;» მას ჟამსა (მურვან ყრუს დროს რომ ყველანი კავკასიონისკენ მოდიოდნენ დასამალად) პიტიახში ვინმე არ შეუშენეს კლარჯეთს სახლად (დედანიშინახვად) და წარვიდეს ნახევარნი მათგანი და შეიპყრეს კლდე ერთი ტაოს, რომელსა ერქვა კალმახი, და აღაშენეს ციხე.“

კოლა ციხე-ქალაქი ჯავახეთს. კოლას იხსენიებს ჯერ ისევ ჰეკატე (მე VI საუკ. ქრ. წ.). აქედგან იყენენ ცხრანი ძმანი კოლაელნი, რომელთა ცხოვრება პლატ. იოსელიანმა მოიტანა საქართველოს 1849 წელს. ხოლო ეხლა ხანს დაბეჭდა მარმაც.

ოლთისი. ქალაქი კარგი და კეთილ ჰაოვანი. აქ არს ციხე მაგარი და დიდშენი. არს მეორე საჯდომად ათაბაგისა, ვითარცა ახალციხე (ვახ.).

ოძრახე, მთის ძირში, პანტნოვანის ხევის ზევით, ქალაქი და ციხე, აშენებული ოძროხოსის მიერ, ვახუშტის დროს გაოხრებული იყო. ამის ცოტა ქვევით, ოცხეს არს წყაროს წყალი აბანოდ. ჰკურნებს ქირით დახუთულს, მუწუკს, ბუგრს (ვახ.)

ქობულეთი. არს ქობულეთი ზღვის პირს მცირე ქალაქსავით და ნავსადგური ფრიად კეთილი. ამის სამხრით ჩაქვისწყალზე, ზღვის კიდეს, არს ციხე ქაჯეოისა, მაგარი, მაღალს კლდესა ზედა შენი. აქვს გვირაბი კლდე გამოკვეთილი გზად.

ქედა. აქარის წყალზე, ხეობის საშუალს არს მცირე ქალაქის მგზავსი დაბა ქედა. მოსახლენი არიან ვაქარნი (ვახუშ., 225)

ყველისციხე ჯაყის წყალზე ძლიერი სიმაგრე კლასიკურ მშენარლების მიერ წოდებული კუელად (ჰან, 2—3). მეათე საუკ. დამდეგს ამირი აბულ-კასიმი მფლობელი სპარსეთისა, 60 დიდ-დიდ ქალაქისა, უფალი 7. თა მეფეთა, შემოიჭრა

საქართველო
წიგნი

ლოში ლაშქრით, 100ის აქლემისსაპალნე ისრით და 100 საპანე შუბით და შემოერთყა ყველის-ციხეს, რომელშიაც გამაგრებული იყო გობრონი. მხნედ იბრძოდნენ მეციხოვნეები. მაგრამ ბოლოს დამარცხდნენ. მტერმა აიღო ციხე და დაბრუნდა, ხოლო მის შიშით, ვიდრე იგი მოვიდოდა, ყველისციხის არე-მარესქართველობა შეიხიზნა აქარაში, რომელიც ისე გაიფსოო ხალხით, რომ ერს შემოაკლდაო საზრდო და ბევრნი ბალახეულობით იკვებებოდნენო, სწერს სტეფანე მტბევარი გობრონის ცხოვრებაში (გვ. 396)

ბ. საყდრები.

1. **ოპიზი** (ალბად ოპისი, უბისი) ანუ ნათლისმცემელი. ეს დიდი მონასტერი ააშენეს მეექვსე საუკუნის პირველ ნახევარში ამონამ, ანდრიაჲ, პეტრემ და მაკარიმ. აქვე მოღვაწეობდა შიო-მღვიმელის მოწაფე მიქელი, რომელმაც თავისთვის კლარჯეთის კლდეებში ააშენა ეგვტერი ანუ პარეხი. ამ მიქელის მოწაფე იყო სერაპიონი, ზარზმის ამგებელი. ოპიზის შორი-ახლოს აშენდნენ სხვა დიდებული მონასტრებიც. 1054 წელს ოპიზლებსა და მიჯნაძორელებს აუტყდათ ცილობა მამულების თაობაზე. ოპიზელები თავის უფლებას ამყარებდნენ სიგელზე, რომელიც მათთვის მიეზოძაგურამ მამფალს (+ 883 წ.). ოპიზი, მიჯნაძორი ფრიად მდიდარ და დასახლებულ იყვნენ მე-XIII საუკუნეშიაც (ქ. ცხ. 404).

2. **ანჩა**. ეს ის ადგილია, საცა არდრია მოციქულმა (1 საუკ.) დაასვენაო მაცხოვრის ხატი. „ანდრია იგი, მოციქულთა პირველწოდებული მოწაშე მეუფისა დიდისა, იდიდებოდნენ ყოველთაგან უღალთა ღაღოთა კლარჯეთისათა! იერაპოლით მოვიდა და ხატი ესე საშინელი ჩვენ, მოსავთა მითა, მოგუანიქა“. იქაური ღვთაების ხატი(VIII.) დღეს ასვენია თბილისის ანჩისხატის საყდარში, სიგძით არის ერთ ნახევარი ალაბი, სიგანით 1 ალაბი. ძვირფასად შემკულია დიდრონ და

ფას-დაუდებელ თვლებით. უკანასკნელად იგი შეუმკია ეპისკოპოს იოვანე რკნაელს თამარ მეფის დროს. მისი მოქედინლობა ეკუთვნის ბექას.

ხანძთა ანუ ხანძცთა, აქ განითქვა დიდებული გრიგოლ ხანძთელი (759—861 წ.). იგი იყო ქართლელი, აღიზარდა ნერსე ერისთავის სახლში ამ ერისთავის მეუღლის ხელით. ამ ქალის ძმისწული იყო და ამასვე ეშვილა იგი. პატარაობითგანვე ბერად შეყენებულმა მალე დაისწავლა „ღვთისნი და ხმით სასწავლელი სწავლაჲ საეკლესიოჲ სამოძღვროჲ, ქართულსა ენასა შინა ყოველი დაისწავლა და მწიგნობრობაჲცა ისწავლა მრავალთა ენათაჲ და საღმრთონი წიგნი ზეპირით მოიწუართა, ხოლო სიბრძნეცა იგი ამის სოფლისაჲ ფილოსოფოსთაჲ ისწავა კეთილად... სიტყვაჲ მისი იყო შეზავებულ მარილითა მადლისაჲთა: რაჟამს იტყვინ, ბრძნად აღაღის პირი თვისი და წესი განუჩინის ენასა თვისსაჲ. მისი ეპისკოპოსად ხელდასხმა უნდოდათ, მაგრამ არ მოინდომა დიდება ამ სოფლისა. შეიპირა თვისი დედის დისწული საბა (შემდეგში—იშნის მეორე მაშენებელი და ეპისკოპოსი), ნეძვის მაშენებელი და მამაჲ თეოდორე და კვირიკეთის მაშენებელი და მამაჲ ქრისტეფორე და მათთან ერთად ქართლით წავიდა ოპიზას და მერე ხანძთას, საცა მაშინ იყო მეუღაბნოე ხედი: მოეწონა ადგილ-მდებარეობა და ააგო საყდარი, სადასაყუდებელო, სენაკები, მოიწვია მოღვაწენი, თვით დადგა მონასტრის მამად და მალე სახელი გაითქვა მთელს საქართველოში. მის ხელ-ქვეშ გამოიზარდა არა ერთი მოღვაწე, მათ შორის **არსენი** დიდი, რომელიც გრიგოლისავე რჩევით სასულიერო და სახორციელო კრებამ ამოიჩინა კათალიკოსად სრულიად საქართველოსა აწყურის ეპ. **ეფრემ**, იშნის ეპ. **საბა** მერეს, მონასტრის დედა **ფებრონია** და სხ. ხანძთისათვის აშოტ მეფისაგან შეწირულ აგარასაც განაახლა, აგარიანთა შემოსევის დროს გაოხრებული შატბერდი, ააგო

სხვა მონასტრებიც, წავიდა აფხაზეთშიაც და იქაც ააგო მონასტერი. ყველგან გააჩაღა მწიგნობრობა და სიცოცხლე. ხანძთა ხომ შეიქმნა ქართველთა იერუსალიმად.

მონასტრების მიწა-წყლის შესახებ ასე მეტყველებს თვით გრიგოლი (იხ მისი ცხოვრება: ნ. მარტისგამოც):

„ბუნებით ერთგვამ არს ქვეყანაჲ უღაბნოთაჲ მათ და კეთილად შეხავებულ მზისაგან და ჰაერისა, რამეთუ არცა ფრიადი სიცხე შესწავეს მათ და არცა გარდარეული(=ნამეტანი) სიცხევე შეაურევებს მყოფთა მისთა, არამედ განწესებით დგას თვისსა საზღვარსა უნოტიოდ, უხორშაკოდ, უმიწოდ მზუარს, რამეთუ კაცთა ნახჭინი(=ტერფნი) ფერხთანი არაოდეს თიხიან იქმნებიან სლვასა მათსა. ხოლო წყალი კეთილი, და შეშაჲ ნებისაებრ უნაკლულოდ აქვს აღმოცენებული ქვიშათა მათ შინა ურიცხვი მადნარი და სიმრავლე წყალთა ჰამოთაჲ ბუნებით მხიარულებაჲ მოცემულ არს ღვთისაგან. და არს იგი უგზო და მიუვალ რაჲთურთით სოფლისა წესითა მცხოვრებელთაგან, რამეთუ ღადოთა მათთა შინა მალალთა არს მკვიდრობება მათი და მორტყმულ არს ერთ კერძო მთაჲ იგი და ერთ კერძო შევშეთისა დიდთა წყალთა შეკრებისა გარემოსლვაჲ გარემოადგს ზღუდის სახედ უძრავისა და ესრეთ ყოვლისა კერძო შეზღუდვილ არიან მათთა მიერ და ხევენებისა და წყალთა მათგან საშინელად ძნელოვნთა ადგილსა მავალთაჲსა. და მონასტრთა მათ შინა არა არს სათიბელი ქვეყანაჲ, არცა ყანაჲ სახნავი, არამედ დიდითა შრომითა როჰიკისა მისლვაჲ აქვს კარა ულისა ზურგითა, და მცირედ ვენახნი ჭირით და ურვით დაუნერგვიან და ვგრეთვე მტლიები. ხოლო მხალთა ველისათაჲ არს სიმრავლე ურიცხვი“...

4. **ზარზმა.** ეს დიდებული მონასტერი ააშენა სერაპიონ ზარზმელმა, შიო-მღვიმელის მოწათის მიქელის მოწათემ. ყოვლისფრით შემკული შენობაჲ, მაგრამ აწ ოხრად ჰგია (იხ. სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება ჩვენს წიგნში „ქართული მწერლობა“).

5. **იშხანი** მეორედ განაახლა გრიგოლ ხანძთელის დისწულმა საბამ, რომელიც მის ეპისკოპოსად შეიქმნა. იშხნის დედნით დაწერილია მეთექვსმეტი საუკუნეში წმ. დედათა ცხოვრებანი გაბრიელ პატარაიას მიერ (1899). ვახუშტი სწერს: „არს იშხანს ციხე ფრიად მაგარი, დიდშენი, და ეკლესია.

გუმბათიანი, დიდშენიერად ნაგები. აქ იჯდა ეპისკოპოზი. მწყემსი ისპირისა, თორთომისა, ბაიბურდისა ვიდრე ტრაპიზონის მთამდე და აწ ცარიელ არს:

6. **დოლისყანაში** დიდებული საყდარი ააგო მეფე სუმბატმა (+ 958წ.). იმისი წარწერა: ქრისტე, აღიდე მეფე ჩვენი სუმბატ მზე-გრძელობით“. საყდრის წინა კედელზე გამოქანდაკებულია მხის საათი.

7. **ბანა** ააშენა მეფე აღარნასემ (881—993) კვირიკეს ხელითდა ეს კვირიკე ეკურთხა ბანის ეპისკოპოსად. აქ ჰმარხია მეფევახტანგი (+ 1445 წ) და მისი ცოლი სთი-ხათუნ. ხელში გვაქვს აქ დაწერილი წიგნა (№ 1) ბრძანებითა ზაქარია ბანელისათა.

8. **ხახული** თორთომის მდინარის ნაპირას. მასში მოღვაწეობდნენ ბაგრატის შვილი ბასილი, მამა ილარიონ თუალელი, ტაოსკარელ დავით კურატპალატის მწიგნობართ უხუცესი გიორგი. აქვე აღიზარდა საქართველოს შვენება—გიორგი მთაწმინდელი.

9. **ეოზნი** დააარსა მეფე აღარნასემ (888—923) და შეაგო ჯოჯიკმა. ამან და ცოლმა მისმა აღზარდეს ხსენებული ჩვენი სიამაყე გიორგი მთაწმინდელი.

10 **პარხალი** საკვირველად აგებული ტაძარია, დაყრდნობილი მსუბუქ და მაღალ სვეტებზე, შორიდამ გამოაყურება როგორც ორ სართულიანი შენობა. მასში მოღვაწეობდა მრავალი ჩინებული ქართველი, ბევრია აქ ტყავზე დაწერილი წიგნი, მაგალ. № 95, შრომა გაბრიელ პატარაიასი. დიდებული ბერაის და მის ნათესავის მიქელ მოდრეკილის ქრისტომატიები შედგენილია ამ პარხალის მონასტერში ხანძთა, პარხალი, ხახული—ეს იყო ქართველთა იერუსალიმი, საქართველოს განმანათლებელი ბრწყინვალე აკადემიასებრი კერები.

11 **ტაძრისი**, ახალციხის ახლოს, დედათ მონასტერი. აქ

მსახურებდა გიორგი მთაწმინდელის და საბიანა, რომელმაც თავის ძმას შეასწავლა ქართული ანბანი და მერე წარუგზავნა აღსაზრდელად თავის ბიძებს გიორგის და საბას, ხახულის მოღვაწეთ.

12. **ტბეთი.** აშოტ ერისთავთაჴერისთავმან, ძემან გურგენ კურატპალატისამან († 891 წელს), რომელსა ეწოდა კუხი, აღაშენა ტბეთი შავშეთს, და განასრულა იგი ყოფლითა განგებითა, და დასუა პირველად ეპისკოპოსად სანატრელი სტეფანე. აშოტ კუხი† 918 წელს. აქ მოხსენებული სტეფანე ფრიად განათლებული კაცი იყო და ითვლებოდა სასულიერო მწერლობის ცენზორად. მან დიდ-შვენიერად დასწერა გობრონის ცხოვრება. ტბეთი დიდებული შენობაა, მაგრამ აწ გაუქმებულ—გავერანებულია. მასში ჰმარხია თვით აშოტ კუხი. მიქელ მორტეკილის საგალობო დიდ წიგნში შენახულა სურათი ტბეთის მეორე ეპისკოპოსის წმ. იოვანესი მის მიერ გამოთქმულ გალობებითურთ. 1028 წელს ტბეთი შეიმოსა განსაკუთრებულ შარავანდდით. სწორეთ ამ წელს ბერძენთ იმპერატორი დიდის ლაშქრით შემოესია საქართველოს. ბაგრატ მეფე მაშინ ცხრა წლის ყრმა იყო. მას განუდგნენ ზოგი ერთი ბეცი ქართველები და მიემხრნენ ბერძნებს. მაგრამ მამულის თავისუფლებისთვის თავი გამოსდო ტბეთის მაშინდელ ეპისკოპოსმა საბამ.

ტბეთის შესავალში წარჩინებულ მამულიშვილთა დახმარებით საბამაშენა სიმაგრე-სვეტი, ჩადგა შიგ მოიწვია ეზრა ანჩელიცი, შემოიმაგრა შავშეთი და აზნაურებთან ერთად სასტიკი ბრძოლა აუტება მოკელ მტრებს. ბევრი იბრძოლეს ანათ, ბევრი ძალღონე შეალიეს სვეტის დაპყრობას, მაგრამ ძრა ვერ უყვეს თავისუფლების სვეტს. ბოლოს ლიქნა-ქადებასაც მიჰმართეს, რათა მოისყიდონ ციხის მცველები, მაგრამ ვერას გახდნენ. თავისუფლებისთვის მებრძოლი ქართველები ერთურთს ამხნვედნენ სიტყვებით:

„ნუმცა შეგვიტყუებენ ჩვენ ლიქნანი ესე და საფასენი მსწრაფლ წარმავალნი. მოვიგოთ მადლი ერთგულობისა და გვირგვინი ახოვნობისა, სიკვდილად გავსწიროთ თავნი თვისნი“

ბოლოს მტერი მოიდალა ამო ბრძოლით და გაშორდა, საქართველოდამაც მთლად გავიდა.

და ასე, ნათლით მოსილ საბამ „და იქირა ქვეყანა შეე-
შეთისა, ქმნა დიდი ერთგულობა ბაგრატ მეფისა და ღმერთ-
მაც პატივ-სცა და ვერ წარუღეს ქვეყანა მტერთა“

ჯერ-ჯერობით ვასრულებ ჩემ წერილს ამ მოკლე გან-
ხილვით და თანვე ვურთავ მგოსნის მოწოდებას:

„ძმანო, პატივით მივმართოთ თვალნი

წარსულთა ძველთა საუკუნეთა:

მათში სახენი სჩანან ნათელნი

გმირთა მამულის განმადიდეთა.“

საქიროა საქართველოს ნაწილების შესწავლა ყოველ მხრივ, იმ გეგმით მაინც, რომელიც ჩვენ საფუძვლად დავუ-
დეთ ჩვენს შრომას „საინგილო“. ხოლო აგეთ შრომას ადგი-
ლობრივ მცხოვრებელზე უკეთესად ვერავინ შეასრულებს.
პაიღარ-ბეგ აბაშიძეს და მის მეყვისებს მივმართავ თხოვნით,
შეასრულონ ჩვენი გულითადი წადილი და მოგვცენ თავიანთ
მოქირნახულე და ბრწყინვალე სამშობლოს ვრცელი აღწერა.
მაჰმადიანი და ქრისტიანი ქართველები ყველა ღვიძლი
ძმები ვართ. ჩავკიდოთ ხელი ერთმანეთს და პატიოსანის
შრომით აღვაყვავილოთ ჩვენი მარად მზიანი ტურფა სამშო-
ბლო.

მ. ჯანაშვილი.

საქართველო

